

بررسی جاذبه‌های گردشگری مساجد بندربوشهر، شهرستان بستک از توابع بندرعباس و جزیره کیش

مهناز شایسته‌فر

مدیر گروه هنر اسلامی دانشکده هنر دانشگاه تربیت مدرس و مدیر مسئول موسسه مطالعات هنر
اسلامی

مقدمه

ایران سرزمینی با موقعیت جغرافیایی ویژه است که موجب ایجاد مناطق مختلف و متنوع آب و هوایی در آن شده، و ازسوی دیگر سکونت و زندگی قوم‌های مختلف در آن، بر تنوع بیشتر این کشور افزوده است. ایران با پیشینه کهن که فرهنگهای بسیاری در آن شکل گرفته است و شما می‌توانید هم اکنون آن فرهنگها و مذهب‌های گوناگون را در کنار هم ببینید، از آتشکده تا کلیسا، کنیسه و مسجد، از دیروز تا امروز. همین تنوع ایران را به کشوری جذاب و دیدنی مبدل گردانیده است و هر رهگذری با هر علاقه‌ای می‌تواند مقصود خود را بیابد. گردشگرانی که به ایران سفر می‌کنند می‌توانند جذابیت‌هایی را که در کشورهای مختلف می‌جویند در یک کشور بیابند و هم‌زمان از این گوناگونی لذت ببرند.^۱

معماری، یکی از شاخه‌های مهم هنر و صنعت تمدن انسانی است که از روزگار پیش از تاریخ تاکنون، مورد توجه گروه‌های مختلف انسانی قرار گرفته، در تکامل و گسترش آن سعی وافر شده است. در میان زیرمجموعه‌های معماری: معماری مذهبی، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است، به‌طوری که در طول تاریخ، باشکوه‌ترین و زیباترین بنای هر شهر و روستا، همچنین ارزشمندترین هنرها و پیچیده‌ترین روش‌ها را شامل می‌شده است. پیشینه معماری مذهبی در ساخت معبد‌ها و نیایشگاه‌ها، به دوره پیش از تاریخ و شکل‌گیری نخستین روستاها برمی‌گردد. با بعثت پیامبر اکرم (ص) و گسترش دین مبین اسلام، اهتمام ویژه‌ای صرف مسجdsازی گردید که در دوره‌های بعد نیز تداوم یافت.^۲

بنای مسجد در میان معماری اسلامی، اهمیت بسیار زیادی دارد. زیرا مسجد عبادتگاه، مجمع و محل حلّ و فصل بسیاری از اختلافات و نیز برگزاری بسیاری از مراسم، همواره مورد توجه و احترام بود. از آنجایی که آن در سرزمینهای اسلامی پایگاه اجتماعی مسلمانان و پناهگاهی برای زندگی پراشوب شهر به شمار می‌آید، به تزیین آن توجه خاص شده است و می‌توان گفت نخستین جایگاه تجلی هنر اسلامی، مسجد بوده است.^۳

مسجد خاص‌ترین، خالص‌ترین، آرمانی‌ترین و محتواگراترین موضوع معماری است. اصالت دادن به موضوع مفاهیم و پایه‌های معنایی مندرج در درون بنیاد و نظریه‌های اسلام نیازی اساسی است.^۴

مسجد تکیه‌گاه بنای شهرهای اسلامی و معماری آن متناسب با شرایط آب و هوایی، مصالح در دسترس و تحت تاثیر سنت‌ها و دیگر خصوصیات محلی شهروندان یا ساکنان هر منطقه شکل گرفته است. درحقیقت، مسجد شخصیت اجتماعی و مردمی خود را از اسلام، مشخصات معماری و ساختمانی خویش را از تمدن بومی هر ناحیه گرفته است.^۵

در این مقاله ابتدا تعریفی کوتاه از گردشگری و ماهیت آن خواهیم داشت، سپس با بررسی شرایط آب و هوایی و محیطی مناطق مورد نظر، که یکی از عوامل جاذبه‌ها هستند، به بررسی و توصیف مسجدهای حاشیه خلیج فارس، بوشهر، بستک از بخش‌های بندرعباس و سرانجام جزیره کیش می‌پردازیم.

گردشگری و جاذبه‌های گردشگری

پیش از شروع بحث جاذبه‌ها و منابع گردشگری، تعریفی کوتاه از گردشگری و انواع جاذبه‌های گردشگری خواهیم داشت. درخصوص گردشگری، تعاریف بسیاری شده است که بیشتر آنها از نظر اقتصادی بررسی شده است. گردشگری را فعالیتی اجتماعی توصیف می‌کنند که دربرگیرنده رفتار انسانی، استفاده از منابع، تعامل با دیگران، اقتصاد و محیط است.^۶

در تعریف جاذبه گردشگری می‌توان بدین‌گونه بیان کرد که: جاذبه گردشگری دارای مشخصه خاص و ویژه مکانی، از نظر ظاهری و فرهنگی است که بازدیدکنندگان و جهانگردان با دیدن آن نیازهای تفریحی مورد نظر خود را از سمت و سوی مختلف تأمین کنند. این مشخصه‌ها شامل ویژگیهای آب و هوایی، فرهنگی، گل و گیاه، چشم‌اندازها و یا ویژگی‌های منحصر به فرد مکانی، مانند تالارهای اجرای برنامه، موزه، آبشار یا فعالیت‌های خاص و فرهنگی و بومی است.^۷

موقعیت و شرایط آب و هوایی شهر و بندرهای خلیج فارس

خلیج فارس از دیرباز یکی از مهم‌ترین منطقه‌های مشهور در روزگار خود بوده است. این منطقه که امروز در موقعیت جغرافیایی بین ۲۴ تا ۳۰ درجه و ۳۰ دقیقه عرض شمالی و ۴۸ تا ۵۶ درجه و ۲۵ دقیقه طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ قرار دارد. وسعت آن حدود ۲۳۲۸۵۰ کیلومتر مربع، تنها بخش کوچکی از گستره آبی است که در روزگار قدیم «دریای پارس» خوانده می‌شد.^۸ این منطقه از سرزمین‌های عرب در غرب، عراق و عربستان، به نواحی از سواحل سند، پاکستان، منتهی می‌شود که درواقع سرزمین‌های اسلامی در غرب و شرق را به یکدیگر متصل می‌نماید.^۹ منطقه خلیج فارس به دلیل داشتن ماهیت تجاری مورد توجه بوده، همچنین جاذبه‌های طبیعی آن، گردشگران را به سوی خود جلب کرده است. این منطقه که جزیره‌ها و بندرهای کوچک و بزرگی را در خود جای داده، دارای آثار معماری حائز اهمیتی است که از دوره‌های مختلف به جای مانده است.

به دلیل گستردگی وسیع خلیج فارس که سه استان بزرگ خوزستان، بوشهر و هرمزگان را دربرمی‌گیرد، در این مقاله از میان شهرها، بندرها و جزیره‌های بسیار خلیج فارس، بندر بوشهر، شهرستان بستک از حومه بندرعباس و جزیره زیبای کیش برای بررسی انتخاب شده‌اند.

استان بوشهر

استان بوشهر با وسعت ۲۳۱۶۷ کیلومترمربع در جنوب ایران و حاشیه خلیج فارس قرار دارد. این استان از شمال به استان خوزستان و استان کهگیلویه و بویراحمد، از مشرق به استان فارس، از جنوب شرقی به استان هرمزگان و از جنوب و مغرب با طولی در حدود ۶۲۵ کیلومتر به خلیج فارس محدود است. استان بوشهر دارای ۹ شهرستان، ۲۲ بخش، ۳۰ شهر و ۴۳ دهستان است.

هوای بوشهر گرم و مرطوب است، بارش این ناحیه به سبب نبودن پناهگاه‌های طبیعی، ثابت و روشن نیست و بادهایی از شمال، جنوب (قوس)^{۱۰}، شرق (کوه باد) و غرب (قبله) وجود دارد. پیوستگی بوشهر به خشکی از سوی زمینهای پست باتلاقی به نام مشیله و به درازای ۴ کیلومتر است.^{۱۱}

هوای معتدل پاییز و زمستان، چشمه‌های آب معدنی، سواحل دریای مشهور و زیبای خلیج فارس، جزیره‌های متعدد، تالاب‌های بی‌نظیر و ارزشمند ویژگی‌های زمین‌شناسی منحصر به فرد، پوشش گیاهی نواحی گرمسیر، جانوران خاص منطقه‌های خشکی و دریایی همراه با جاذبه‌های تاریخی و اجتماعی در این منطقه، همگی دست به دست هم داده، یکی از پرجاذبه‌ترین نواحی طبیعی ایران را به وجود آورد.

بوشهر از مهم‌ترین منطقه‌های جنوبی ایران است که بیشتر شهرستان‌های آن از بناهای دیدنی و مکانهای تاریخی برخوردارند. بناهای تاریخی و معماری استان شامل مسجدها، مراکز عبادی اسلامی، باغ‌ها، عمارت‌های دیدنی و برج‌ها و قلعه‌های قدیمی می‌شوند.^{۱۲}

از معروف‌ترین نام‌هایی که برای شهر بوشهر ذکر و ثبت شده، واژه ریشهر است. از میان جغرافی‌نویسان قدیم، یاقوت حموی نخستین کسی است که واژه بوشهر را به کار برده است.^{۱۳}

محقق معاصر آقای مصطفوی در کتاب اقلیم پارس قدمت بوشهر را به دوره عیلامی‌ها می‌رساند، و چنین نقل کرده است: در عهد عیلام یعنی هزاره دوم و قسمتی از هزاره اول پیش از میلاد در قسمت جنوبی شبه‌جزیره بوشهر و در پناه خلیج جنوبی آن یکی از مراکز آبادانی و تمدن قدیم وجود داشته است که به نام ریشهر خوانده می‌شد و بر سر راه دریایی شوش به میانجود/رو^{۱۴}، بوده است.^{۱۵}

یکی از منطقه‌های مهم و دیدنی بوشهر، شهر قدیمی و تاریخی سیراف است که بازمانده‌های آن در نزدیکی بندر طاهری فعلی دیده می‌شوند. سیراف، زمانی از بندرهای اصلی ایران و خاورمیانه بوده است ولی طی زلزله سال ۳۹۸/۱۰۰۷ قسمت بیشتر آن به زیر آب رفت.^{۱۶} بندر طاهری تابع بخش کنگان استان بوشهر، و خرابه‌های سیراف در ۲/۵ کیلومتری مغرب آن واقع شده است که در سده دهم/چهارم از اهمیت بازرگانی زیادی برخوردار بوده است و تمام کالاهایی که از راه دریا به ایران وارد می‌شد از این بندر توزیع می‌گردیده است. به استناد افسانه‌های ایرانی هنگامی که کیکاووس می‌خواست به آسمان بالا رود در این محل به زمین افتاد و از ساکنان آنجا تقاضای آب و شیر کرد و به همین مناسبت آن را شیراب خواندند که به مرور زمان مبدل به سیراف شد.^{۱۷}

استان بندرعباس

این استان در جنوب ایران و در شمال تنگه هرمز قرار دارد. کرانه‌های این استان در شرق بر دریای عمان و در غرب بر خلیج فارس است. از شمال و شمال شرقی با استان کرمان، غرب و شمال غربی با استان فارس و بوشهر، از شرق با سیستان و بلوچستان همسایه بوده و جنوب آن را آب‌های گرم خلیج فارس و دریای عمان در نواری به طول تقریبی ۹۰۰ کیلومتر دربرگرفته است.^{۱۸}

بندرعباس روی یک دشت ماسه‌ای واقع شده است که به تدریج به تپه‌هایی با بلندی ۳۰ متر به پایان می‌رسد. هوای بندرعباس گرم و مرطوب است و بادهای در وضع آب و هوای آن تاثیر زیادی ندارد. زیرا بادی که از دریا می‌وزد، هوای معتدل و مرطوب اقیانوس هند را با خود به

همراه می‌آورد و به رشد پوشش گیاهی ناحیه کمک می‌کند. رشته‌کوه‌های گنر در شمال شهر بندرعباس واقع شده و قله‌های گنو هوای معتدل دارند و ییلاق ساکنان این بندر به شمار می‌روند.^{۱۹}

با توجه به مشخصات آب و هوایی و استقرار استان هرمزگان در منطقه فوق حاره‌ای، گرمی هوا مهم‌ترین پدیده مشهود اقلیمی آن است. استان هرمزگان از مناطق گرم و خشک ایران است و اقلیم آن تحت تأثیر آب و هوای نیمه‌بیابانی و بیابانی قرار دارد.^{۲۰} این بندر به علت قرار گرفتن در کناره دریای پارس و نزدیکی با تنگه هرمز، از نظر سیاسی و اقتصادی حائز اهمیت است. به همین دلیل همیشه مورد توجه بیگانگان بوده، در طول تاریخ مورد تاخت و تاز دشمنان قرار گرفته است. از این روی تأثیراتی نیز از فرهنگ‌ها دریافت کرده است.

یکی از بخش‌های استان هرمزگان و شهر بندرعباس، شهرستان بستک است که بخش‌ها و روستاهای، پراحمد، دیخور، مهران، مزاجان، کوخرد، عالی‌جان، گریند، کوردان، آسو، بربار، بار، بدمستان، تخت‌گرو (نخل‌گرو)، صالح‌آباد (شهرک فجر)، لاور شیخ، پردرو، بارتک، تشو، کنارزد، چارون، چاله، تلخ‌اطهر، کوران، لاوردین، یُرد در تابعیت این شهرستان اند. آن‌گونه که از روایات کهن سالان این منطقه بدست آمده، این شهرستان و توابع آن پیشینه‌ای کهن دارد که تقریباً به پنج‌هزار سال پیش از میلاد می‌رسد و مردمان آن زرتشتی‌نشین بوده‌اند.^{۲۱}

از جمله جزیره‌های دیدنی و مهم استان هرمزگان، جزیره زیبای کیش^{۲۲} است. این جزیره بیضی‌شکل با مساحت ۸۹/۷ کیلومتر در جنوب غربی بندرعباس و در میان آب‌های نیلگون خلیج فارس واقع شده است. جزیره کیش از نظر محیط زیست طبیعی، یکی از دست‌نخورده‌ترین مناطق خلیج فارس است. استعدادهای طبیعی و موقعیت جغرافیایی ویژه آن زمینه بهره‌برداری جهانگردی و تجاری از آن را در حد درخور توجهی فراهم ساخته است. سواحل کم‌نظیر این جزیره مرجانی، نه تنها در فصول گوناگون سال، بلکه در طول یک روز، در ساعت‌های مختلف جلوه‌های تازه، گوناگون و بسیار زیبایی از طبیعت را به تماشا می‌گذارند.^{۲۳}

از گونه‌های جاذبه‌های دیدنی و گردشگری کیش، طبیعت دست‌نخورده و زیبای جزیره مرجانی، باغ پرندگان، پارک دلفین‌ها، آکواریوم، اسکله بزرگ تفریحی، شهر باستانی حریره،

عمارت اعیانی، حمام، بندر تاریخی، قنات و مسجدها هستند.^{۲۴} شهر باستانی کیش (حریره)، در میانه کرانه شکالی جزیره قرار دارد و آثار آن به گونه پشته‌های بزرگ از بناهای سنگی با ملات ساروج و گچ دیده می‌شود. بناها از قلوه‌سنگهای شنی ساخته شده، روی بعضی از دیوارها پوشش گچی دیده می‌شود و معماری آن به پایان دوره ساسانی بازمی‌گردد.^{۲۵}

بررسی جاذبه‌های مسجدهای بوشهر

همان‌طور که گفته شد، یکی از جاذبه‌های استان بوشهر، مسجدهای آن است. با توجه به اطلاعات به دست آمده تعداد مسجدهای استان بوشهر بیشتر از هزار باب است. از جمله مسجدهای استان بوشهر می‌توان به مسجد جامع شهر بوشهر، شیخ سعدون، شنبلی، جماعت، فیل، مسجد بردستان روستای بردستان، مسجد جامع سیراف (بندر طاهری)، مسجد امام حسن سیراف (بندر طاهری)، مسجد امام حسن (ع) شهرستان کنگان، مسجد دوره اسلامی شهرستان جم، مسجد توحید (برازجانی‌ها)، مسجد حضرت ابوطالب (مسجد شکری قدیم) و مسجد پالمیران اشاره کرد. از بین مسجدهای نام برده، ۳ نمونه را انتخاب و بررسی می‌کنیم.

مسجد بردستان

مسجد بردستان یکی از قدیمی‌ترین مسجدهای استان بوشهر در شهرستان دیر است. این بنا، در کنار آبادی بردستان، پس از قلعه بردستان، در میان قبرستان واقع گردیده، بنای اولیه آن با توجه به کتیبه سنگ قبرها که با خط کوفی نوشته شده است، به سده دهم - یازدهم / چهارم - پنجم یعنی دوران سلجوقی مربوط است. بنای کنونی مسجد که در دوره قاجاریه تعمیر و بازسازی شده، عمارتی مستطیل با مدخلی محقر و شبستانی وسیع و زیباست. بر در ورودی مسجد که در طرفین آن دو سکوی سنگی است، لوحه‌ای مرمرین در یک قاب گچ‌بری زیبا که اکنون آسیب‌دیده، قرار دارد. بر این لوحه شرح تعمیر بنا به سال ۱۲۷۳/۱۸۵۹ نوشته شده است.^{۲۶} شبستان ستون‌دار مسجد به طول و عرض ۳۰×۱۲/۵ متر، دارای ۱۲ ستون است که روی آنها و پوشش سقف، گچ‌بری‌های ساده‌ای صورت گرفته است (تصویر ۱). روشنایی شبستان، از نورگیرهایی تأمین

می‌شود که داخل و خارج آنها دارای تزیینات گچبری است (تصویر ۲). بر بالا شبستان، بادگیری به سبک معمول معماری جنوب ساخته شده است (تصویر ۳). در این مسجد، لوحه‌ای چوبین به ابعاد $۱/۴ \times ۰/۳۵$ متر وجود دارد که بر آن شرح بازسازی مسجد در سال ۸۵۲/۱۴۴۸ قید شده است.^{۲۷}

در درون محراب، گنبد کوچکی از گچ با هفت غرفه‌ترئینی و یک‌ستون با روش گچ که (سقفی واژگون جلوه می‌دهد) تعبیه شده در طرفین شبکه‌های نورگیری قرار دارد. وجود این گنبد کوچک در نقطه اصلی محراب و تعبیه غرفه‌ها، محل و جای افروختن شمع را تداعی می‌کند. به کار بردن آن به صورت یک آتش‌دان است، که آن، مسجد سنگی داراب و سایر آتشدان‌های قدیمی (بازمانده در فارس که بعدها به روزگار اسلام در مسجدها به کار رفته است) را به ذهن متبادر می‌کند.^{۲۸}

مسجد جامع قدیم سیراف (بندر طاهری)

نخستین مسجد جامع سیراف (مربوط به سده هشتم/دوم) و در سال‌های ۸۰۱-۸۰۵/۱۹۰-۱۸۵ ساخته شده است و این مسجد را در زمره مسجدهای نخستین ایران قرار می‌دهد. در بخش شمال شرقی و شاید غرب مسجد، بازار قلب بازرگانی سیراف وجود داشت. این مسجد با حفاری دکتر وایت هوس در سال ۱۳۸۷/۱۹۶۷ از دل خاک بیرون آمده، و مربوط به دو دوره متفاوت شناخته شده است. بنای اصلی متعلق به دوره ساسانی، که پی‌بنای مسجد در دوره اسلامی روی آن گذاشته شده است. در ابتدا دارای محدوده مستطیل‌شکلی که اضلاع آن ۲۴×۵۷ متر و یک حیاط به طول ۲۷ متر که دارای طاق‌نماهای تکراری و رواق‌های زیبایی بوده، با نقشه شبستانی ستون‌دار (نقشه متداول قرون اولیه اسلامی)، است (تصاویر ۴ و ۵). در دیوار شرقی و غربی دارای دو در ورودی بوده^{۲۹}، به درستی معلوم نیست که مناره مسجد در ساختمان دیوار شرقی بوده یا بعد به آن افزوده شده است. پایه‌های مسجد بزرگ از دیوارهای سنگی و ساروجی به قطر ۹۰ تا ۱۲۰ سانتی‌متر ساخته شده است. فضای بین پایه‌ها با خاک و پاره‌سنگ تا سطح زمین پر شده و از روی سطح زمین دیواره‌های محکمی بنا گردیده که این موضوع را ثابت می‌کند: ستون‌های چوبی

در این مسجد به کار برده شده است. شواهدی که تاریخ این بنای مهم را روشن می‌سازد سکه‌هایی که زیر پایه‌های دیوارهای سمت قبله پیدا شده است و نیز قطعات گچ‌بری، که در سطح شبستان کشف گردیده است شباهت زیادی به گچ‌بری‌های مسجد جامع ناین (مربوط به سده نهم/سوم) دارد. پس از اینکه این مسجد خراب شد، شبستان کوچکی روی خرابه‌های آن ساخته شده که مساحت آن $۱۱/۷ \times ۶/۳$ متر است. محراب^{۳۰} مسجدی که دوباره ساخته شده، با محراب مسجد قدیم بزرگ شباهت زیادی دارد. آب‌انبار این مسجد با آب‌انبار مسجد بزرگ هم‌زمان است. تاریخ مسجد جدید به خوبی مشخص نیست و آنچه مسلم است این است که پس از مسجد بزرگ قدیم ساخته شده است.^{۳۱}

مسجد امام حسن بصری سیراف (بندر طاهری)

در انتهای غربی بندر طاهری با فاصله کمتری از شهر کنونی، نزدیک باغ شیخ، تپه کوچکی است که خرابه‌های محل (معروف به مسجد امام حسن (ع) روی آن قرار گرفته است) (تصویر ۶). دیوارهای چهارگوش سنگی از صخره‌های طبیعی، دورتادور این مسجد را فراگرفته، و بنای معروف به مسجد امام حسن (ع) با ملاط و گچ و ساروج ساخته شده است. در زیر این مسجد آثار زیرزمین‌ها و آب‌انبارها و شاید طویله و اصطبل که خراب شده پیداست. خود مسجد در طبقه دوم و سوم قرار گرفته، و گذشته از اینکه به عنوان مسجد از آن استفاده شده است و شاید به عنوان مدرسه طلاب علوم دینی از آن استفاده می‌کرده‌اند، محل حاکم‌نشین شهر قدیم سیراف نیز بوده است و یا در جنب آن قصری نیز برای حاکم سیراف قدیم بنا کرده بودند که امروزه از آن اثری نیست.^{۳۲} این مسجد یا کاخ توأم با مسجد، سه طبقه داشت که طبقه اول زیرزمین و به منزله حیاط یا باغ عمارت بوده، که در محل جاده فعلی و اطراف آن نزدیک به ۳۰۰ متر در جنوب جاده امروزی آثار پی‌های ساختمانی آن وجود دارد. طبقه دوم یا طبقه وسط، پس از دیوار سنگی و در محاط آن قرار گرفته است. آثار مسجد در این طبقه به خوبی پیداست و در کناره‌های آن مقبره های اسلامی با سنگ قبرهای بزرگ که بیشتر در شکسته است. از سنگ‌های شنی و سیلیسی تراشیده و حکاکی شده، وجود دارد. این قبرها مربوط به زمان‌های مختلف دوره اسلامی، که

سنگ قبر آنها مانند صندوقچه‌ای وارونه روی آنها قرار گرفته است. نوشته این سنگ قبرها همگی خط کوفی، و بین سده دهم - پانزدهم / چهارم - نهم است. از این مسجد فقط یک سردر باقی مانده، که با سنگ تراش، گچ‌بری و آجرکاری به نسبت ظریف ساخته شده است. بدنه سردری که برپا ایستاده و فرو نریخته، در ضلع جنوبی چهارطاق یا رواقی است که اکنون بقیه اضلاع آن ویران گردیده است. در انتهای شرقی این طبقه که دنباله حیاط مسجد است اطلاقی از سنگ و ساروج با دو مناره ویران شده، و ته‌ستون‌های برج‌مانند آن، باقی مانده است. دریچه‌ای از اتاق به سوی حیاط به طرف جنوب باز می‌شده^{۳۳}، شاید هم بتوان گفت که این اتاق مسجد اصلی و اتاق زیر آن، محل سکونت مؤذن بوده است. از درون چهارطاقی یا گنبد نامبرده به یک ردیف بناهای دیگر می‌رسیم که شاید محل کفش‌کن و راهروهای مربوط به وضوخانه^{۳۴} بوده است.^{۳۵}

طبقه سوم که با گردیدن دور مسجد می‌توان به آن طبقه رسید روی قطعه سنگی بنا شده، کوچکتر از طبقه دوم هم بوده است. آثار پی‌ها و بعضی از طاقچه‌هایی که گچ‌بری‌های زیبایی در آنها شده، رف‌های زیبایی نیز در این طبقه از بنا، مشاهده می‌شود و چنین نشان می‌دهد که طبقه سوم یک یا دو اتاق بیشتر نبوده، و شاید هم فقط برای نشستن بانوان و یا فرمانروایان کاخ بوده است و مسجد هم مختص کاخ بوده، برخی از اهالی سیراف این مسجد را به امام حسن بصری که از علمای اهل تسنن بوده است، نسبت می‌دهند و می‌گویند امام حسن بصری در زمان حضرت علی (ع) نیز می‌زیسته در این مسجد امام‌جماعت بوده است. در صورتی که آقای دکتر داوید وایت هوس رئیس هیئت حفاری مشترک ایران و انگلیس که تخصص در آثار اسلامی دارد، این بنا را از بناهای عهد ایلخانان می‌داند.^{۳۶}

بررسی جاذبه‌های مسجدهای استان هرمزگان

در این بخش به بررسی مسجدهای شهرستان بستک از توابع استان هرمزگان و جزیره زیبای کیش می‌پردازیم. پیشتر درخصوص بستک و بخش‌ها و روستاهای تابع آن مباحثی، بیان شد. از جمله آثار تاریخی - مذهبی، به‌ویژه مسجد در این شهرستان می‌توان به، آب‌انبارها، آرامگاه علمای کوخرد، آرامگاه سیدمظفر، سیدمنصور، پاراو کوخرد، بون خیر، حمام سبیه، مسجدهای روستاهای

تابع بخش کوخرد، مسجد جامع بستک، مسجد جامع تاریخی بست قلات و مسجد تدرویه، اشاره کرد. به دلیل مطالعه کم، نبودن عکس و اطلاعات مفید درخصوص تمامی این مسجدها، شمار اندکی از آنها را بررسی می‌کنیم.

مساجد جامع بستک

مسجد جامع قدیمی، اولین مسجد جامعی است که در بستک بنا شده و یکی از مکان‌های تاریخی و نقاط دیدنی استان هرمزگان است. چنان‌که گفته می‌شود شیخ محمد بستکی، فرمانروای بستک بنیان این مسجد را نهاد. ولی بعد از شیخ محمدخان نیز چندبار از جانب دیگر فرمانروایان بازسازی و تعمیر شده، این مسجد در محله بازار و در وسط شهر بستک واقع شده است.^{۳۷} از نظر زیبایی یکی از کامل‌ترین مسجدهای شهرستان بستک در آن دوران به شمار می‌رفته، محراب و منبر زیبای آن، مناره جذّاب و درون مسجد، دارای تزیینات گچ‌بری ارزنده‌ای است. (تصویر ۷) تاکنون این مسجد تاریخی، متروک و به شکل مخروبه دیده می‌شود. این بنای تاریخی، بنیان اصلی مسجد را گچ و اندودهای ساروجی تشکیل داده و ساختمان آن نیز سنگی است. تاریخ بنای این اثر معماری به دوران نخستین زندیه برمی‌گردد. شیخ محمد بستکی پس از سپری نمودن ۲۰ سال در قلعه دیده‌بان به فرمان کریم‌خان زند از قلعه دیده‌بان، به شهر بستک برمی‌گردد. پس از بازگشت، به تعمیر و عمران بستک و روستاهای آن می‌پردازد و آب‌انبارها (برکه‌ها) و چاه‌های آبیاری کشاورزی را احداث می‌نماید. همچنین مسجدی با تراز معماری بسیار جالب و شبیه به معماری سلجوقی^{۳۸} بنا نهاده، آن را مسجد جامع بستک می‌نامند. این مسجد یکی از مراکز علوم دینی و شرعی و دارالعلم فقه و حدیث آن دوران بوده است. آثار و باقی‌مانده این مسجد که در وسط شهر بستک واقع شده بسیار شگفت‌انگیز است. در حال حاضر شهرداری بستک قصد دارد که این اثر تاریخی را بازسازی و مرمت نماید، و پس از این کار آن را، موزه ملی و یکی از جاذبه‌های گردشگری شهرستان بستک هرمزگان قرار دهد.^{۳۹}

مسجد جامع دیگری با معماری منحصر به فرد و قابل توجه در مرکز شهرستان بستک ساخته شده است (تصویر ۸)، که یکی از زیباترین مسجدهای منطقه بستک به‌شمار می‌آید.

برسطح داخلی و بیرونی و در قسمت بالایی دیوارهای مسجد تزییناتی به‌کار رفته که این تزیینات بیشتر طرح‌های هندسی و گل و بوته‌اند. مسجد دارای محراب و منبری مجلل، ستون‌هایی با گچ‌بری‌های زیبا و برجسته و شبستانی بزرگ با طاق‌های اکلیل و گچ‌بری‌های زیبا، همچنین دو منارهٔ جالب و منحصر به فرد با ارتفاع حدود ۳۲ متر است. منبر مسجد از نقاشی و گچ‌بری خاصی برخوردار است.^{۴۰}

مسجدهای بخش کوخرد

کوخرد نام یکی از بخش‌های شهرستان بستک در استان هرمزگان است. این بخش عبارت است از دهستان کوخرد که مرکز این بخش بوده، شامل دو دهستان و بیش از ۳۰ روستای بزرگ و کوچک است و آثار تاریخی و مذهبی بسیاری را در خود جای داده است. از مسجدهای این بخش می‌توان به مسجد جامع قبله در دهستان کوخرد، برابر در روستای بردبار، چالهٔ کوخرد در روستا چاله، لُوز یا فکری^{۴۱} در دهستان کوخرد، گُردان^{۴۲}، آسو^{۴۳}، عمر بن الخطاب رضی الله عنه و مسجد الیتیم^{۴۴} در کوخرد، مسجد جامع و مسجد شافعی دهستان دهتل^{۴۵}، مسجد بار یا بارو، مسجد تاریخی تخت گرو، چارون، صالح آباد، کنارزرد، گُرتند، مسجد تاریخی بست قلات^{۴۶} و مسجد جامع تدرویه در منطقهٔ گوده اشاره کرد.

مسجد برابر

مسجدی تاریخی واقع در روستای برابر از توابع بخش کوخرد شهرستان بستک در غرب استان هرمزگان است. در روستاهای کوهستانی مانند بار، برابر و تخت گرو از سال‌های نخستین، و با ورود اسلام به این منطقه‌ها، مسجدهایی ساخته شده، که قدیمی‌ترین آنها مسجد برابر است (تصویر ۹). این بنای تاریخی در ضلع شمالی روستا و در پایهٔ کوه برابر و تپه‌چشمه قرار دارد. این مسجد یک‌بار در اثر زلزله به‌طور کامل ویران شده، که به همت اهالی روستا و خیران بازسازی شده است. مسجد دارای صحن خارجی و شبستان، به شیوهٔ مسجدهای آغازین اسلام است. طاق‌های اکلیلی و ستون‌های دایره مانند با تزیین و گچ‌بری زیبا جلوهٔ خاصی به آن داده

است. چشمه آب برابر از جلو مسجد عبور می‌کند و به سوی نخلستان می‌رود، مصالح به کار رفته در بنا، سنگ^{۴۷}، گچ، چوب و شاخه نخل استفاده فراوانی در این منطقه وجود دارد، است و تأییدی بر اصل خودبسندگی^{۴۸} معماری ایران دارد. ورودی صحن مسجد در جبهه شرق، و در آن حوضی برای وضو تعبیه شده است. شبستان مسجد، دارای دو ستون اصلی در میانه و دو نیم ستون در میانه اضلاع شمالی و جنوبی است. پوشش مسطح تیرچوبی آن، روی ستون‌های میانی و جرزهای کناری قرار گرفته، تزیینات، منحصر به آرایه‌های گچی است. تاریخ آغازین این بنا به دوره زندیه می‌رسد.^{۴۹} همچنین این مسجد مناره ندارد.

مسجد چاله کوخرد

مسجدی تاریخی واقع در روستای چاله از توابع بخش کوخرد شهرستان بستک استان هرمزگان، یکی از آثارهای تاریخی و از نقاط دیدنی استان هرمزگان در جنوب ایران به شمار می‌رود. مسجد چاله کوخرد در قسمت جنوبی روستا و در لبه رودخانه مهران واقع شده و از بناهای دوره قاجاریه است. مسجد مذکور (تصویر ۱۰) چندبار تعمیر شده، مانند مسجدهای دیگر منطقه دارای شبستان زیرزمینی و ستون‌هایی با قطعات و نقوش گل و بوته درخور توجه است. پوشش تزیینی طاق و سردها و زینت‌کاری رواق‌ها با قطعات سنگ تراشیده شده آهکی^{۵۰} به شکلی ظریف صورت گرفته است. سقف آن از چوب مخصوصی به نام صندل یا (چندل) که از هندوستان آورده می‌شد ساخته شده، نقوش رواق‌ها نیز به سبب ارتباط با سرزمین هند از راه دریای عمان و اقیانوس هند، از سبک نقش و نگار هندی تأثیر پذیرفته است. بنای مسجد چاله کوخرد مشتمل بر صحن، ایوانی با دو ردیف ستون و شبستانی با یک ردیف ستون چهارتایی است که پوشش شبستان آن برخلاف دیگر مسجدهای قدیمی شهرستان بستک به وسیله طاق و گنبد صورت گرفته است. سردر ورودی، دارای طاق و ایوان تیرچوبی، که به شیوه خاصی با تزیینات گچی به صورت مربع‌های متداخل تزیین و نماسازی شده است. مصالح به کار رفته در بنا، سنگ و گچ در مواردی نیز ساروج است. حوضچه وضو در ناحیه جنوبی صحن واقع شده است تا دسترسی به شبستان سریع‌تر باشد. این مسجد در سال ۱۳۷۶ به‌طور کامل به‌وسیله بعضی از خیران ساکن کشورهای

شیخ‌نشین خلیج فارس تعمیر و بازسازی شده و همچنین مناره، منبر و محرابی نو با تزیینات زیبا به مسجد اضافه شده است.^{۵۱}

مسجد جامع قبله

نام مسجدی واقع در دهستان کوخرد شهرستان بستک، این مسجد در سال ۱۳۱۰/۱۸۹۲ ساخته شده است. هزینه قبله مسجد در آن زمان یک‌هزار تومان بوده است، اهالی کوخرد در ساختن این مسجد سهم بسزایی ایفاء نمودند. حاجی ملامحمد شریف کاظم بنایی است که مسجد را ساخته است. حاجی ملا مصطفی کوخردی پیش‌نماز مسجد بوده، و ملامحمد علی کوخردی یکی از علمای برجسته این مسجد به شمار می‌رفت.

خصوصیات کالبدی این مسجد مانند مسجدهای دیگر منطقه، به شکل توالی منطقی فضاهای باز (حیاط)، نیمه‌باز (تالار ستون‌دار)، بسته (شبستان مرکزی) است^{۵۲} (تصویر ۱۱). در این تصویر فضای نیمه‌باز مسجد با سقفی از چوب و نقوش گچ‌بری طاق‌ها دیده می‌شود. این مسجد تاریخی پس از گذشت ۱۰۲ سال از تاریخ آن، در سال ۱۴۱۲/۱۹۹۱ تخریب، و در محل آن، مسجد، جامع کنونی کوخرد ساخته شد. مسجد قبله تحفه فنی معماری اسلامی و تاریخی بوده و یکی از آثار باستانی کوخرد به شمار می‌آمده است.^{۵۳}

مسجدهای جزیره کیش

جزیره کیش دارای مسجدهای کوچک و بزرگ با معماری زیبا و اصیل ایرانی است. اینها با پراکندگی مناسبی در نقاط مختلف کیش بنا شده‌اند. جزیره کیش دارای ۹ مسجد است که برخی از آنها به دلیل قیمت زیاد از سوی سازمان میراث فرهنگی به ثبت رسیده است.^{۵۴} از این مسجدها می‌توان به، مسجد خاتم‌الانبیاء^{۵۵}، امیرالمومنین(ع)، جامع نور، امام حسن مجتبی (ع)^{۵۶} و مسجد تاریخی ماشه شهر حریره اشاره کرد.

مسجد حضرت امیرالمومنین (ع)

یکی از این مسجدهای جزیره کیش، مسجد حضرت امیرالمومنین (ع) است که قدمت آن به نزدیک به ۶۰ سال می‌رسد و به علت ویژگی خاص معماری آن، در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. مسجد امیر که معنویت خاصی بین مردم کیش دارد، در بخش مرکزی کیش قرار گرفته است، پیشتر روستایی به نام «ماشه» بوده است که پس از ایجاد منطقه‌های آزاد، مردم از اینجا به بخش دیگر جزیره کوچ کردند. از ویژگی‌های این مسجد، سبک اسلامی خاص آن بوده، که مناره و گنبد ندارد و مساحت آن حدود ۸۰۰ مترمربع است. شمار زیادی درهای کوچک چوبی برای ورود به شبستان مسجد تعبیه شده، تعداد آنها ۱۸ عدد است و تنها یک نفر می‌تواند وارد آن یا خارج شود، ولی همزمان ۱۸ نفر می‌توانند از این درها وارد شبستان یا از آن خارج شوند.^{۵۷} در مقابل درهای ورودی، شمار زیادی پنجره کوچک برای ورود و خروج هوا و خنک شدن وجود دارد. سقف این مسجد، چوبی بوده و تخته‌کوبی شده است و شبستان آن به صورت مستطیل کم‌عرض با طول زیاد که عرض آن حدود ۶ متر و طول آن ۱۸ متر است. این مسجد جذابیت خاصی دارد و نماز خواندن در آن از معنویت خاصی برخوردار است.^{۵۸}

مسجد جامع نور

از دیگر مسجدهای زیبا و قدیمی کیش، مسجد جامع نور واقع در محله قدیمی کیش است که سبک معماری آن ترکیبی از هنر ایرانی و اسلامی است.^{۵۹} مسجد جامع نور مربوط به برادران اهل سنت است و روبه‌روی بازار سفین و رو به سوی دریا قرار دارد (تصویر ۱۲). معماری آن بسیار زیبا است و نماز جمعه اهل تسنن در آنجا برگزار می‌شود. گنبد کوچک و تک مناره آن به زیبایی معروف است.^{۶۰}

مسجد تاریخی ماشه

آثار به‌دست آمده از شهر تاریخی حریره در جزیره کیش برای سکنة مسلمان با تمدن و فرهنگ غنی اسلامی در آن دوران شناخته شده است. یکی از آثار کشف‌شده مسجد تاریخی، زیبایی است

که معماری آن مربوط به دوره سلجوقیان است. این مسجد کهن در محدوده‌ای نامنظم با مساحت ۲۰۰۰ مترمربع یافت شده، که نشان‌دهنده گسترش و مرمت آن در دوره‌های مختلف تاریخی است. این مسجد در هیچ‌جا سقف نداشته و فقط یک مناره و چهارمحراب در آن شناسایی شده است (تصویر ۱۳).^{۶۱} این مسجد تنها بنای به جامانده از محله ماشه قدیم، که طبق کتیبه موجود در سال ۱۳۱۹ ساخته شده است و علاوه بر داشتن ارزش‌های پژوهشی و مطالعاتی در شناخت مشخصه‌های معماری بومی و باستانی جزیره، (به دلیل داشتن موقعیت دلخواه مکانی) توان تبدیل شدن به مرکزی فرهنگی و آموزشی مانند موزه را دارد.^{۶۲}

شکل عمومی ساختمان، نظیر بناهایی است که در سراسر سواحل شمالی خلیج فارس به وفور دیده می‌شود که مانند دیگر بناهای حاشیه خلیج فارس، متأثر از چگونگی مهار و هدایت نور و هوا است. چنان‌که تمامی روزنه‌ها و درگاه‌ها در مسیر یکدیگر و عمود بر هم در بدنه‌ها تعبیه شده‌اند. بدین ترتیب افزون بر جریان هوا از بیرون شبستان به داخل آن و سپس به خارج بنا را در تمامی جهت‌ها فراهم آورده است. سایه روشن در صحن حیاط و بیرون بنا، ایوان و داخل شبستان نیز باعث می‌شود هوا جریان پیدا کند. با توجه به گرمای شدید، آفتاب سوزان و رطوبت زیاد این نواحی، می‌توان گفت، معماری حاشیه خلیج فارس در راستای آماده‌سازی محیط زیست برای فعالیت‌های روزمره و به‌منظور کاهش گرما، رطوبت و ... پدید آمده است.^{۶۳}

نتیجه‌گیری

ایران سرزمینی با چهار نوع آب و هوا، جاذبه‌ها و منابع گردشگری فراوانی است که هرکدام در نوع خود حائز اهمیت‌اند، چه منابعی طبیعی و خدادادی و چه آنهایی که به دست بشر ساخته شده، مسجدها در این میان نقش و اهمیت ویژه‌ای دارند. ساخت و برپایی مسجدها در هر منطقه، شهر و دیاری به خصوصیات رفتاری و شرایط آب و هوایی و محیطی آن منطقه بستگی دارد، که گاه معماران را از تبعیت کردن بعضی اصول و خصوصیات مربوط به دوران خود دور کرده است. مساجد حاشیه خلیج فارس به دلیل داشتن شرایط آب و هوایی ویژه از جمله گرما و بادهای مختلف و همچنین ارتباط دریایی با کشورهای دیگر، که به نوعی پل ارتباطی برای تبادل فرهنگها

و ادیان سرزمینهای غرب و شرق بوده است، دارای ویژگیهای منحصر به فردی چه در زمینه معماری ویژه آن منطقه، چه در زمینه قرارگیری مسجدها در دل شهر و روستا است. در معماری این گونه مسجدها از طرح‌های چهارایوانی، که بعد از اسلام و در دوران سلجوقی به عنوان یکی از اصول شکل‌گیری بناها در معماری ایرانی قرار گرفت، به علت اوضاع جوی بد منطقه، مسجدها از یک فضای مستطیلی شکل با ایوانی کوچک که در سمتی مشخص برای وجود سایه و دور شدن از گرمی هوا، و شبستانی ستون‌دار، متأثر از شکل و بنای اولین مسجد اسلام یعنی مسجد حضرت محمد (ص) تشکیل شده که نشانی از سبک معماری مسجدهای اهل سنت است. در هر صورت وجود بناهای تاریخی به ویژه مسجدها و شرایط آب و هوایی و موقعیت جغرافیایی خلیج فارس، بسیاری از گردشگران را به سوی خود جلب کرده است.

شرح تصاویر

۱- فضای داخلی مسجد بردستان.

۲- فضای داخلی نورگیرهای مسجد بردستان.

۳- نمایی از مسجد بردستان و بادگیر آن.

۴- مسجد جامع سیراف.

۵- بقایای مسجد جامع سیراف.

۶- مسجد امام حسن سیراف.

۷- مسجد جامع قدیمی بستک.

۸- مسجد جامع جدید بستک.

۹- مسجد تاریخی بربار

۱۰- مسجد چاله کوخرد، بستک.

۱۱- مسجد جامع قبله.

۱۲- مسجد جامع نور.

۱۳- مسجد تاریخی ماشه.

پی‌نوشت‌ها

۱. وب سایت رسمی گردشگری ایران، ۱۴۰۵:۵۰، ۸۷/۲/۳۱ <http://www.tourismiran.ir/fa>
۲. کاظم ملازاده، مساجد تاریخی، دایرة المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، ۱۳۷۸، ص ۷.
۳. مسجد جلوه‌گاه هنر اسلامی، بنیاد اندیشه اسلامی، پایگاه آفتاب، ۱۳:۰۰، ۸۷/۲/۲۸ <http://aftab.ir/articles/art-culture>
۴. اکبر حاجی ابراهیمی زرگر، راهنمای معماری مساجد ایران، تهران: انتشارات دید، ۱۳۸۶، ص ۱۲.
۵. همان.
۶. کرف وهانزلیکر، از نویسنده و صاحب‌نظران در سال ۱۹۸۴ این تعریف را انواع کرده است. سیدرفیع موسوی، مفاهیم و ماهیت گردشگری، ۱۴۰۰:۸۷/۳/۷، <http://aftab.ir/artiches/social/tourism/>
۷. آرش نورآقایی، روزنامه همشهری، برگرفته از پایگاه آفتاب، ۱۴۰۳:۰۱، ۸۷/۲/۳۱ <http://aftab.ir/artiches/social/tourism/>
۸. امیرهوشنگ انوری، پژوهشی در نام تاریخی خلیج فارس، گستره دریای پارس و خلیج عربی، ساعت ۹:۰۷، ۱۳۸۷/۲/۱۰ <http://www.ronamag.com/2006/11/post-89.html>
۹. ابن حوقل، سفرنامه ابن حوقل، ترجمه دکتر جعفر شعار، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۶، ص ۱.
۱۰. ابن باد که به گویش محلی کوش گفته می‌شود، بادی است موسمی و زمستانی، که جهت آن شرقی- غربی است و باعث بارش باران فراوان در منطقه حاشیه خلیج فارس می‌شود. حسن زنده‌دل، راهنمای جامع ایرانگردی / استان هرمزگان، تهران: سازمان ایرانگردی و جهانگردی، ۱۳۷۶، برگرفته از پایگاه ویکی‌پدیا، ۱۴۰۱:۰۱، ۸۷/۳/۱، <http://fa.wikipedia.org/wiki>
۱۱. ایرج افشارسیستانی، جغرافیای تاریخی دریای پارس، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، ۱۳۷۶، ص ۴۰۲.
۱۲. پایگاه جهانگیری، استان بوشهر، ۱۴۰۰:۰۱، ۸۷/۲/۲۵ <http://www.tachar.blogsky.com/?postID=13>
۱۳. محمد غربی، نگرشی کوتاه بر جغرافیای تاریخی بندر بوشهر، مقالات نخستین همایش ملی ایران‌شناسی، تهران، بنیاد ایران‌شناسی، ۱۳۸۳، ص ۳۹۲.
۱۴. از مراکز باستانی معروف و مهم جانب غربی رود سند در پاکستان غربی است.
۱۵. محمد غربی، نگرشی کوتاه بر جغرافیای تاریخی بندر بوشهر، پیشین، ص ۴۰۱.
۱۶. پایگاه جهانگیری، استان بوشهر، ۱۴۰۰:۰۱، ۸۷/۳/۱ <http://www.tachar.blogsky.com/?postID=14>
۱۷. عزیرالله بیات، کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۷، ص ۳۸۵-۳۸۴.
۱۸. هرمزگان، ۱۴۰۱:۰۱، ۸۷/۳/۱ <http://fa.wikipedia.org/wiki>
۱۹. ایرج افشارسیستانی، جغرافیای تاریخی دریای پارس، تهران، پیشین، ص ۴۴۳.
۲۰. جغرافیای طبیعی و اقلیمی استان هرمزگان، ۱۴۰۱:۰۱، ۸۷/۳/۱۰ <http://fa.wikipedia.org/wiki>
۲۱. بخش مرکزی شهرستان بستک، ۱۴۰۱:۰۱، ۸۷/۳/۱۰ <http://fa.wikipedia.org/wiki>
۲۲. ابن بطوطه در سفرنامه خود جزیره کیش را این‌گونه توصیف می‌کند: «این جزیره در ساحل بحر هند که متصل به دریای یمن و فارس می‌باشد قرار گرفته، و جزء کشور فارس شمرده می‌شود. کیش شهری است بزرگ و نیکو و خانه‌های آن باغ‌های عالی دارد که انواع گلها و درختان سرسبز در آن به عمل می‌آورند، آب خوردنی کیش از چشمه‌هایی است که از کوهساران بلند برمی‌خیزد. مردم این جزیره از اشراف فارس هستند، طایفه‌ای از اعراب

بنی‌سفاف هم در آنجا سکونت دارند که غواصان مروارید از آنان می‌باشند. *سفرنامه ابن بطوطه*، ترجمه دکتر محمدعلی موحد، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چ دوم، ۱۳۵۹، ج اول، ص ۳۰۶.

۲۳. *جزایر ایرانی خلیج فارس*، ماهنامه شهرما، ویژه‌نامه کیش، بهمن ۱۳۸۱، برگرفته از، ۴۵: ۸۷/۲/۳۱.

<http://g-sh-k.blogfa.com/cat-18.aspx>

۲۴. *جاذبه‌های گردشگری کیش*، ۱۰: ۸۷/۲/۲۵، <http://www.aftab.ir/articles/social/tourism>

۲۵. *کیش گنجینه‌ای ملی از نگاه صنعت گردشگری*، ۴۰: ۸۷/۳/۱، <http://www.aftab.ir/articles/social/tourism>

۲۶. شرح کتبی به خط فارسی بدین شرح است: «چون زحیرخان بشد این مسجد عالی بنا از کرامات خداوند کریم ذوالجلال

گفت دشتی از پی تاریخش که باز مسجد و محراب و منبر شد زحیدر با جلال»

به خوبی آشکار است که حیدرخان دشتی این بنا را در سال ۱۲۷۳ تعمیر کرده است. احمد اقتداری، آثارشهرها، سواحل و جزایر خلیج فارس و دریای عمان، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چ دوم، ۱۳۷۵، صص ۲۷۶ و ۲۸۰.

۲۷. کاظم ملازاده، *مساجد تاریخی*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، ۱۳۷۸، ص ۱۰۱.

۲۸. احمد اقتداری، آثارشهرها، سواحل و جزایر خلیج فارس و دریای عمان، پیشین، ص ۲۸۰ و ۲۸۳.

۲۹. ورودی اصلی مساجد اغلب در راستای ورودی محلات قرار دارد که احساس یک جهت فرعی را در هنگام ورود به محله در اشخاص ایجاد می‌کند. هم‌جهت بودن این دو ورودی را به دو علت قرار گرفتن تک‌واحدها و جهت‌گیری مشخص اقلیمی آن نیز می‌توان ربط داد. محمد قانلی، *درآمدی بر مساجد حاشیه خلیج فارس*، مجموعه مقالات همایش معماری مساجد، گذشته، حال، آینده، تهران، دانشگاه هنر، ۱۳۷۸، ج اول، ص ۴۰۷.

۳۰. مهمترین عنصر بنای مسجد که در سوی قبله قرار دارد که در ترتیب توالی عناصر مسجد بعد از ورودی، صحن، ایوان، شبستان و درنهایت محراب نماز قرار می‌گیرد.

۳۱. غلامرضا معصومی، سیراف (بندر طاهری)، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چ سوم، ۱۳۸۳، ص ۶۸-۶۶.

۳۲. ممکن است مسجدی در درون قصر یا دارالحکومه یا محل سکونت خانواده دولتمند و فرمانروا وجود داشته که در واقع مسجد اختصاصی کاخ بوده، چنان‌که در غالب عمارات و کاخها و قصور قدیم ایران بخصوص در دوران اسلامی معمول بوده است، و بعدها تمام عمارت و یا خرابه‌های آن به سبب وجود و بقای مسجد آن به نام مسجد امام حسن معروف شده باشد. احمد اقتداری، *آثارشهرها و سواحل خلیج فارس*، پیشین، ص ۳۶۳.

۳۳. مساجد اغلب از نظر مکان‌یابی شهری در جهت شرقی و غربی شکل می‌گرفتند در حالی‌که این جهات در فضاهای جزء تبدیل به شمالی جنوبی می‌شد تا بتوانند بهترین باد مناسب و سایه لازم را فراهم سازند. محمد قانلی، پیشین، ص ۴۰۴.

۳۴. برای حفظ نظافت مساجد فضاهای وضوخانه و دستشویی در جبهه‌ای در حول شبستان قرار می‌گرفت تا در ضمن حرکت بتوان با وضو، سریع به شبستان دسترسی پیدا کنند. همان، ص ۴۰۴.

۳۵. غلامرضا معصومی، سیراف (بندر طاهری)، پیشین، ص ۵۷-۵۵ و احمد اقتداری، *آثارشهرها و سواحل خلیج فارس*، پیشین، ص ۳۶۷-۳۶۷.

۳۶. غلامرضا معصومی، سیراف (بندر طاهری)، پیشین، ص ۵۷.

۳۷. از دید اعتقاد مذهبی، مساجد محل عبادت‌اند، لذا در یک فضای شهری در دسترس بودن این فضا برای اجتماع تمامی اهل محله لازم و ضروری است و همان‌طور که در بیشتر شهرها مساجد در امتداد بازار پدیدار می‌شوند، در این منطقه نیز همین مسئله دیده می‌شود. محمد قائدی، درآمبی بر مساجد حاشیه خلیج فارس، پیشین، ص ۴۰۱.

۳۸. با توجه به ویژگی‌های اقلیمی این استان که به آن اشاره شد و وجود بادهای بسیار از جهات مختلف، مسجدهای حاشیه خلیج فارس شبیه چهارطاقی است و همچون مسجدهای دیگر شهرها به صورت ۴ ایوانی ساخته نشده‌اند.

۳۹. محمد محمدیان کوخردی، شهرستان بستک و بخش کوخرد، دی، جلد اول، ۱۳۸۳، شهرستان بستک، برگرفته از پایگاه ویکی پدیا، ۱۰:۱۰، ۸۷/۳/۱، <http://fa.wikipedia.org/wiki>

۴۰. همان.

۴۱. مسجدی تاریخی واقع در دهستان کوخرد شهرستان است. ساختمان این مسجد، از سبک معماری و شبستان مسجد جامع قبله تقلید شده است. شبستان و ستون‌های آن از جهت به کار بردن قطعات سنگ‌تراشی شده نقوش گل و بوته قابل ملاحظه است. این مسجد دارای تزیین و گچ‌بری مخصوص و زیبا و شبستان بزرگ است. مسجد مذکور در سال ۱۴۲۳/۲۰۰۲ به طور کامل تعمیر و بازسازی شده است و دارای مناره‌ای مجلل و زیبا است. محمد محمدیان کوخردی، شهرستان بستک و بخش کوخرد، پیشین، برگرفته از پایگاه ویکی پدیا، ۱۰:۱۰، ۸۷/۳/۱، <http://fa.wikipedia.org/wiki>

۴۲. گوردان روستای کوچکی با فاصله ۲ کیلومتر در مشرق دهستان کوخرد واقع شده است. بنای این مسجد بر سبک معماری قدیم و سقف بغدادی می‌باشد. این مسجد چندبار مرمت شده و تاریخ بنای آن دقیقاً مشخص نیست، برخی گویند که از بناهای دوره صفویه است، اما به روایت دیگر تاریخ بنای آن به دوره قاجاریه دانسته‌اند. در این مسجد، از سبک معماری و شبستان مساجد بستک تقلید شده است. محمد محمدیان کوخردی، شهرستان بستک و بخش کوخرد، و «به یاد کوخرد»، پیشین، برگرفته از پایگاه ویکی پدیا، ۱۰:۱۰، ۸۷/۳/۱، <http://fa.wikipedia.org/wiki>

۴۳. آسو روستایی است در ۹ کیلومتری شمال شرقی دهستان کوخرد است. آسو محفف آسُو است به معنی جای افسار و جای بستن حیوان است. همان.

۴۴. مسجد عمر بن الخطاب در سال ۱۹۸۴/۱۴۰۵ در محوطه‌ای که به نام بازنگه به نفقه‌مرد خیرالحاج محمدعبدالله محمدگب ساخته شده است. مسجد الیتیم نیز در سال ۱۹۹۴/۱۴۱۵ به نفقه‌مرد خیر و رجل اعمال و صاحب شرکت الیتیم و در محل نخلستان پشت‌بخانه کل کادی و جابر ساخته شده است. ۱۱:۲۰، ۸۷/۲/۱۱، http://www.kookherd.net/mosque_album01.htm

۴۵. دهتل از توابع بخش مرکزی و در ۵۵ کیلومتری شمال شرقی شهر بستک واقع می‌باشد. نام پیشین دهتل بر اساس تحقیقات به دلیل وجود معادن «طلا» در پیرامون روستا، این دهستان ده طلا نیز نامیده شده است. دارای شش باب مسجد می‌باشد که از مهمترین این مساجد می‌توان مسجد جامع، مسجد شافعی در دهتل و مسجد روستای کنچی را نام برد. محمدیان، کوخردی، محمد، شهرستان بستک و بخش کوخرد، و موحّد، جمیل. بستک و خلیج فارس چاپ تهران: سال انتشار ۱۳۴۳. برگرفته از پایگاه ویکی پدیا ۹:۲۹، ۱۳۸۷/۲/۸، <http://fa.wikipedia.org/wiki>

۴۶. بست قلات روستایی از روستاهای آباد منطقه گوده از توابع بخش مرکزی شهرستان بستک است. روستای قدیمی که در دره قلات و در داخل کوه واقع، روستای بسیار قدیمی و تاریخی است که پیشینه این روستا به پیش از اسلام می‌رسد.

۴۷. عامل محل اقلیمی که باعث ایجاد پوسیدگی و بالابردن تعرق در ساختمان می‌شود، رطوبت بسیار بالای مناطق جنوبی است. فضاهای مساجد جنوب بر روی پایه‌های سنگی بنا شده تا رطوبت به پای دیوارها و ستونها آسیب نرساند. محمد قائدی، پیشین، ص ۴۰۶-۴۰۵.

۴۸. خودبسندگی بدین معناست، که سازندگان سعی کنند مصالح مورد نیاز را از نزدیک‌ترین مکان‌ها و با ارزان‌ترین بها به دست آورند. محمدکریم پیرنیا، معماری اسلامی/ایران، تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، چ سوم، ۱۳۷۴، ص ۹۱.

۴۹. محمد محمدیان کوخردی، شهرستان بستک و بخش کوخرد، پیشین و به یاد کوخرد، ج دوم، دبی، ۱۳۸۱، برگرفته از پایگاه ویکی پدیا، ۱۰:۱۰، ۸۷/۳/۱، <http://fa.wikipedia.org/wiki>

۵۰. اهمیت این ملات در ساخت سازه‌های طاقی بیشتر به خاطر استفاده از آن در پایه‌ریزی پی‌ها می‌باشد. یکی از مهم‌ترین ملات‌های آهکی ملات ساروج است که اگرچه در آجر مشکلاتی دارد ولی دارای مقومت نهایی قابل توجهی است. زهرا غبور، طاق در معماری اسلامی/ایران، برگرفته از پایگاه آفتاب، ۸۷/۳/۱، www.aftab.ir/articles/art_culture/architecture

۵۱. محمد محمدیان کوخردی، شهرستان بستک و بخش کوخرد، برگرفته از پایگاه ویکی پدیا، ۱۰:۱۰، ۸۷/۳/۱، <http://fa.wikipedia.org/wiki>

۵۲. محمد قائدی، درآمدی بر مساجد حاشیه خلیج فارس، پیشین، ص ۴۰۴.

۵۳. محمد محمدیان کوخردی، شهرستان بستک و بخش کوخرد، پیشین، برگرفته از پایگاه ویکی پدیا، ۱۰:۱۰، ۸۷/۳/۱، <http://fa.wikipedia.org/wiki>

۵۴. ۴۵:۱۰، ۱۳۸۷/۲/۱۰، <http://irantourism.fotopages.com/?entry=1425577>

۵۵. این مسجد از بزرگترین مسجدهای جزیره کیش، و در سمت شمال غربی جزیره و در محوطه میرمهنا واقع شده است. مسجد خاتم الانبیاء(ص) که مناره‌های آن سر به آسمان کشیده و رو به سوی دریا دارد در منطقه سفین و در زمینی به مساحت حدود ۱۵۰۰ مترمربع بنا شده، واقع شده است و در آن نماز جمعه برپا می‌شود. ۸:۴۰، ۱۳۸۷/۲/۱۰

<http://www2.irna.ir/fa/news/view/line-206/8612194443201737.htm>

۵۶. مسجد امام حسن مجتبی(ع) در شهرک صدف که تلفیقی از معماری سنتی و جدید با مساحت حدود ۸ هزار مترمربع است.

۵۷. ابعاد و اندازه‌های ورودی باعث ایجاد احترام و خضوع در واردشوندگان می‌شود. حالی که این خضوع با ترفیع، عظمت را به عابران القا می‌کند تا بتواند این خضوع را با عظمت مسجد که حاکی از بزرگی و جلال خداست، ادغام کند. محمد قائدی؛ پیشین، ص ۴۰۷.

۵۸. ۹:۳۰، ۸۷/۲/۱۰، <http://www.hamshahrionline.ir/hamnews/1384/840608/irshahr/darsh.htm>

۵۹. مساجد اهل سنت با استفاده از مدل اولیه مسجد یعنی مسجدالنبی ساخته می‌شده است. به علت تغییرات سیاسی و حکومتی، مساجد تنها به نمود عبادی خود پرداخته و از مرکزیت سبب فاصله گرفتند. این مسئله باعث شد تا تغییرات کالبدی مسجد با توجه به نیازهای عبادی طراحی شود. این تغییرات در روند شکل‌گیری مساجد اهل تشیع با سرعت بیشتری صورت گرفت و آنها را امروزه به همان اصول زیربنایی اما به شکلی کاملاً متفاوت و هنرمندانه و تاثیر گرفته از هنر و معماری سرزمین ایران، پایه‌ریزی می‌شود، در حالی که مساجد اهل سنت طبق همان اصول اولیه با اندک تغییرات جزئی شکل گرفتند. محمد قائدی؛ درآمدی بر مساجد حاشیه خلیج فارس؛ پیشین، ص ۴۰۰-۳۹۹.

۶۰. ۹:۳۰، ۸۷/۲/۱۰، <http://www.hamshahrionline.ir/hamnews/1384/840608/irshahr/darsh.htm>

۶۱. جاذبه‌های گردشگری جزیره کیش، روزنامه سرمایه، برگرفته از پایگاه آفتاب، ۱۱:۱۵، ۸۷/۲/۲۵،

<http://www.aftab.ir/articles/social/tourism>

۶۲. ۸:۵۵، ۸۷/۲/۱۰

<http://www.gokish.com/info/fa/projects/printcase.asp?pid=977595461846901>

۶۳. فصلنامه علمی، فنی، هنری، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، انتشارات علمی فرهنگی، ص ۱۰۴-۱۰۳.

منابع

- ابن بطوطه؛ *سفرنامه ابن بطوطه*؛ ترجمه دکتر محمدعلی موحد؛ چ. دوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۹.
- ابن حوقل؛ *سفرنامه ابن حوقل*؛ ترجمه دکتر جعفر شعار؛ تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۶.
- افشارسیستانی، ایرج؛ *جغرافیای تاریخی دریای پارس*؛ تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، ۱۳۷۶.
- اقتداری، احمد؛ *آثار شهرها، سواحل و جزایر خلیج فارس و دریای عمان*، چ. دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۵.
- بیات، عزیرالله؛ *کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران*؛ تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۷.
- حاجی ابراهیمی زرگر، اکبر؛ *راهنمای معماری مساجد ایران*؛ تهران: انتشارات دید، ۱۳۸۶.
- غریبی، محمد؛ *نگرشی کوتاه بر جغرافیای تاریخی بندر بوشهر*؛ مقالات نخستین همایش ملی ایران شناسی، تهران: بنیاد ایران‌شناسی، ۱۳۸۳.
- فصلنامه علمی، فنی، هنری، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، انتشارات علمی فرهنگی.
- قائدی، محمد؛ *درآمدی بر مساجد حاشیه خلیج فارس*؛ مجموعه مقالات همایش معماری مساجد، گذشته، حال، آینده، تهران: دانشگاه هنر، ۱۳۷۸.
- معصومی، غلامرضا؛ *سیراف (بندر طاهری)*، چ. سوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۳.
- ملازاده، کاظم؛ *مساجد تاریخی؛ دایرة المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، ۱۳۷۸.

سایتها

- پایگاه ویکی پدیا، ۱۰:۱۰، ۸۷/۳/۱، <http://fa.wikipedia.org/wiki>.
- پایگاه آفتاب، ۱۳:۰۰، ۸۷/۲/۲۸، http://aftab.ir/articles/art_culture و ۱۰:۴۰، ۸۷/۳/۱.
- <http://www.aftab.ir/articles/social/tourism>.
- ۴۵:۱۰، ۸۷/۲/۳۱، <http://g-sh-k.blogfa.com/cat-18.aspx>.
- وب سایت رسمی گردشگری ایران، ۱۰:۵۰، ۸۷/۲/۳۱، <http://www.tourismiran.ir/fa>.
- ۹:۰۷، ۱۳۸۷/۲/۱۰، http://www.ronamag.com/2006/11/post_89.html.
- ۵۵:۸، <http://www.gokish.com/info/fa/projects/printcase.asp?pid=977595461846901>.
- ۸۷/۲/۱۰.
- ۹:۳۰، ۸۷/۲/۱۰.
- <http://www.hamshahrionline.ir/hamnews/1384/840608/irshahr/darsh.htm>.

– ۸:۴۵، <http://irantourism.fotopages.com/?entry=1425577>

– ۸:۴۰، <http://www2.ima.ir/fa/news/view/line-206/8612194443201737.htm>

– پایگاه جهانگیری، استان بوشهر، ۱۰:۰۰، ۸۷/۳/۱، <http://www.tachar.blogsky.com>

– ۱۱:۲۰، ۸۷/۲/۱۱، http://www.kookherd.net/mosque_album01.htm

